

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۱۹

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۰۵

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

صفحه: ۴۹-۶۷

بازشناسی عناصر سیمای شهر تفلیس بر اساس توصیف سیاحان در دوران قاجار

مهدی نیلی پور^{۱*}، احد نژاد ابراهیمی^۲

چکیده: سیمای شهر، هویت کالبدی یک شهر را ترسیم می‌کند. در سیمای شهر، خاطرات جمعی شهروندان و حافظه تاریخی شهر مستتر شده‌اند و با گذر زمان روایتگر گذشته و هویت شهر به نسل‌های بعدی خواهند بود. یکی از شهرهای تاریخی که سیمای آن، همواره مورد توجه گردشگران و سفرنامه‌نویسان مختلف بوده، تفلیس است. بسیاری از گردشگران خارجی در دوران قاجار، در سفرهای خود، از این شهر نام برده و توصیف خود را از این شهر در سفرنامه‌های خود ارائه کرده‌اند. هدف از انجام این پژوهش، پاسخ به این سؤال بوده است که در متون سیاحان دوران قاجار، چه عناصری سیمای شهری تفلیس در دوران قاجار را تشکیل می‌دهد؟ در این پژوهش با مطالعه یازده سفرنامه که توسط سیاحان داخلی و خارجی در دوران قاجار نوشته شده و به مشخصات شهر تفلیس اشاره شده بود، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، مقولات و زیر مقولات که شامل نمادها و حامل‌های نماد است، استخراج شدند و پس از آن، موقعیت هر یک از نمادها و حامل‌های نماد در شهر تفلیس مشخص شده و در نهایت نقشه شهر تفلیس ترسیم گردیده است. مقولات شامل راه، لبه، محله، گره و نشانه بوده است. نتایج مطالعات نشان داد که در محله روس‌ها و قسمت اروپایی نشین و همچنین نزدیک به پل‌های نصب شده بر رود کر، راه‌های طولانی و مناسب وجود داشت. همچنین در تمام سفرنامه‌های مطالعه شده، رود کر نقش لبه را در سیمای شهر بر عهده داشته و تفلیس دارای چهار محله روس‌ها، ایروان، آلمانی‌ها و گرجی‌ها بوده است. گره‌ها شامل فعالیتی و ترافیکی بوده که پل‌های موجود بر روی رود و تقاطع مسیر راه‌های اصلی در محلات، گره‌های ترافیکی و باغ مجتهد، باغ اروپا، باغ اسکندر، میدان و بازار، گره‌های فعالیتی را تشکیل می‌دادند. در نهایت، شهر دارای نشانه‌هایی از جمله کوه، برج و باروی قدیمی، نارین قلعه، مزار شیخ صنعان، کلیساها و مسجد بوده است.

واژگان کلیدی: سیمای شهری، تفلیس، دوران قاجار، سیاحان، سفرنامه تاریخی

*دکترای شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران؛ نویسنده مسئول: m.nilipour@tabriziau.ac.ir

^۲ استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۱- مقدمه و بیان مسئله

سیمای شهر محمل بروز معنا و دلالت است. شهر هنگامی از سیمای حقیقی و متأصل برخوردار می‌شود که انسان را به بودن، هم‌بودی، مسالمت، ظهور، انکشاف و دریافت متذکر سازد (پیراوی ونک، ۱۳۹۴، ۱۹۱-۱۸۹). در مطالعه سیمای شهر، معنای محیط در درون افراد و افکار جست‌وجو می‌شود، در توصیف و به تصویر کشیدن سیمایی تخیلی از شهر (مدنی‌پور، ۱۳۸۴، ۱۰۱). یکی از کسانی که در خصوص کیفیت سیمای شهر، پیشگام بوده و منشأ پژوهش‌های زیادی در این حوزه شده است، لینچ^۱ است. او در کتاب «سیمای شهر» به بررسی شکل ادراکی شهر پرداخته و عوامل شکل‌دهنده سیمای شهر را کشف می‌نماید. مطالعاتی که از جانب لینچ در مورد سیمای شهرها به عمل آمده، از کارهای مهم و یاری بخش اولیه به حساب می‌آید. روش لینچ در «وصول به معنای تجربه شهری به واسطه فراگیری نقشه‌های ذهنی» به سنگ‌بنای جغرافیایی شناختی تبدیل شده است (یاراحمدی، ۱۳۷۸، ۲۲۶). آنچه در طرح نکاتی که لینچ در سیمای شهر مورد توجه قرار می‌دهد بسیار حائز اهمیت است، آغاز دگرگون کردن مفهوم شهر از پدیده‌ای دوبعدی و کاغذی - چنانچه مرسوم «نقشه‌کشان شهری» بوده - به پدیده‌ای چندبعدی و همراه آن زندگی شهری است. لینچ برخلاف نقشه‌کشان شهری، اولین گام را در تغییر مفهوم شهر از پدیده - ای دوبعدی به پدیده‌ای سه‌بعدی و واجد ارزش‌های بصری برداشت (شکوهِ بیدندی، ۱۳۸۹، ۵۵).

یکی از شهرهایی که دارای سابقه تاریخی و شهرنشینی غنی بوده، تفلیس است. موقعیت مکانی تفلیس یعنی قرارگیری در مسیر شرق و غرب، این شهر را نقطه اتصال امپراتوری‌های رقیب گوناگون قرار می‌داده است و امروزه موقعیت آن را به‌عنوان یک مسیر مهم برای انرژی جهان و پروژه‌های بازرگانی تضمین می‌کند. بسیاری از گردشگران خارجی در دوران قاجار، در سفرهای خود، از این شهر نام‌برده و توصیف خود را از این شهر در سفرنامه‌های خود ارائه کرده‌اند. علت انتخاب سفرنامه به‌عنوان زمینه مورد مطالعه

بر این اساس است که در این منابع ارزشمند، روایت‌ها و دیدگاه‌های افراد مختلف در ارتباط با جنبه‌های مختلف شهر بازنمایی شده و منبع دست‌اول محسوب می‌شود (عاملی و اخوان، ۱۳۹۱).

شهر تفلیس به‌عنوان یک شهر تاریخی و با هویت، دارای عناصری است که برای ساکنین، به لحاظ تاریخی و فرهنگی بسیار ارزشمند است. این عناصر شهری که بعضاً قدمتی چند صدساله دارند، به ساکنین این شهر، حس تعلق و غرور می‌دهند. بازشناسی این عناصر در سیمای شهری تفلیس در دوران قاجار که دوران شکوفایی این شهر و حضور گردشگران مختلف داخلی و خارجی بوده، می‌تواند در مطالعات شهری و فرهنگی مورد استفاده قرار گرفته و از این عناصر هویت‌ساز در جهت حل مشکلات شهری و فرهنگی این شهر بهره گرفت.

به‌رغم مطالعاتی که در مورد تحلیل رویکرد سیاحان به شهرها در سفرنامه‌هایشان انجام شده، اما اغلب آن‌ها به تحلیل کیفی بسنده کرده و کمتر به ترسیم نقشه و تعیین موقعیت عناصر شهری در شهر پرداخته‌اند. مطالعه حاضر که باهدف تعیین عناصر سیمای شهری تفلیس در متون سیاحان دوران قاجار انجام شده، تلاش کرده است این شکاف مطالعاتی را پر کند. همچنین تحقیقات پیشین عمدتاً بر شهرهای بزرگ ایرانی متمرکز شده و با عنایت به جستجو در پایگاه‌های داده داخلی از جمله مگ‌یران (بانک اطلاعات نشریات کشور) که مرجع شناخته‌شده مقالات داخلی است و پایگاه اطلاعات علمی ایران (ایرانداک) که پایان‌نامه‌های دانشگاهی داخلی را نمایه می‌کند، پژوهش مشخصی در زمینه تحلیل سفرنامه‌های تاریخی برای تعیین عناصر سیمای شهری تفلیس انجام نشده است. همچنین با جستجو در پایگاه داده ScienceDirect در بازه زمانی سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۳ هیچ پژوهش مشابهی پیدا نشد؛ بنابراین پژوهش حاضر هم در زمینه محدوده مطالعاتی و هم در زمینه روش تحقیق و ارائه نتایج، دارای نوآوری است.

¹ Kevin A. Lynch

۲- پیشینه و مبانی نظری پژوهش

سیمای شهر، هویت کالبدی یک شهر را ترسیم می‌کند. سیمای شهر محصول زمان خاصی نبوده، بلکه تحولی زنده و تداوم‌یابنده در طول حیات شهر است. در کالبد و سیمای شهر، خاطرات جمعی شهروندان و حافظه تاریخی شهر مستتر شده‌اند و با گذر زمان روایتگر گذشته و هویت شهر به نسل‌های بعدی خواهند بود. شناخت سیمای شهری در شهرهای تاریخی به ساکنین آن شهر کمک می‌کند تا از هویت و میراث گذشته شهر آگاهی یافته و در جهت حفظ و تقویت این هویت و میراث تلاش کنند.

با توجه به آنچه در مورد سیمای شهر ذکر شد، لازم است این مفهوم از دیدگاه نظریه‌پردازان این حوزه تبیین شود. از جمله کسانی که در ارتباط با سیمای شهر صحبت کرده، کالن^۱ است. از دیدگاه او، سیمای یک شهر، برآیند تصاویری از آن شهر است که هر مخاطبی، تحت تأثیر آن قرار گرفته، شهر را با آن سیمای عمومی شناخته و خاطراتی از آن دارد (کالن، ۱۳۸۲، ۴۳۸). راپاپورت^۲ نیز سیمای شهر را کلیتی می‌داند که حتی پس از ترک محیط در خاطر انسان می‌ماند؛ چراکه انسان را در مجموعه اجزا به شمار آورده و آن را با کلیت شهر درگیر می‌نماید (پاکزاد، ۱۳۸۵، ۲۱)؛ اما بی‌تردید مهم‌ترین اندیشمندی که در ارتباط با سیمای شهر نظریه‌پردازی کرده، لینچ است. او در کتاب «سیمای شهر» عوامل شکل‌دهنده سیمای شهر را کشف می‌نماید. لینچ (۱۳۹۵، ۵) تنها به تعریف و توصیف این عوامل نمی‌پردازد، بلکه راه‌های ساختن سیمای شهر به طوری که واجد این عوامل باشد نیز در این کتاب بازگفته می‌شود. از جمله مواردی که لینچ در مورد سیمای شهر به آن اشاره می‌کند، این است که به دیده آید، به ذهن سپرده شود و سبب شادی خاطر گردد. او سیمای شهر را بر مبنای عوامل جسمی شهر، بر اساس پنج عامل استوار می‌داند: راه، لبه، محله، گره و نشانه (لینچ، ۱۳۹۵، ۶).

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال بوده است که در متون سیاحان دوران قاجار، چه عناصری سیمای شهری تفلیس در دوران قاجار را تشکیل می‌دهد؟ در این راستا، «سفرنامه مادام کارلا سرنا (۱۲۶۱ ه.ش)»، «سفرنامه ونیزیان در ایران (۱۰۰۲ ه.ش)»، «سفرنامه شاردن (۱۰۸۲ ه.ش)»، «سفرنامه جکسن: ایران در گذشته و حال (۱۲۸۴ ه.ش)»، «سفرنامه مکه حسام‌السلطنه (۱۲۵۹ ه.ش)»، «سفرنامه ظهیرالدوله (۱۲۷۹ ه.ش)»، «سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی (ایلچی) به روسیه (۱۱۹۲ ه.ش)»، «سفرنامه فرهاد میرزا (۱۲۵۴ ه.ش)»، «سفرنامه میرزا محمدحسین حسینی فراهانی (۱۲۶۴ ه.ش)»، «سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک (۱۲۵۷ ه.ش)»، «سفرنامه فوروکاوا (۱۲۶۸ ه.ش)»، «سفرنامه میرزا داود وزیر وظایف (۱۲۸۲ ه.ش)»، «سفرنامه سیف‌الدوله (۱۲۴۱ ه.ش)» و «سفرنامه قفقاز و ایران (۱۲۶۰ ه.ش)» مطالعه شد ولی در نهایت، تعدادی از آن‌ها که در مورد شهر تفلیس و عناصر شهری تفلیس، اطلاعات تفصیلی و دقیقتری ارائه نموده بودند، انتخاب شد. بدین منظور، یازده سفرنامه شامل «سفرنامه جکسن: ایران در گذشته و حال (۱۳۸۷)»، «سفرنامه مکه حسام‌السلطنه (۱۳۷۴)»، «سفرنامه ظهیرالدوله (۱۳۷۱)»، «سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی (ایلچی) به روسیه (۱۳۶۳)»، «سفرنامه فرهاد میرزا (۱۳۶۶)»، «سفرنامه میرزا محمدحسین حسینی فراهانی (۱۳۶۲)»، «سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک (۱۳۵۱)»، «سفرنامه فوروکاوا (۱۳۸۴)»، «سفرنامه میرزا داود وزیر وظایف (۱۳۷۹)»، «سفرنامه سیف‌الدوله (۱۳۶۴)» و «سفرنامه قفقاز و ایران (۱۳۸۲)» مورد مطالعه قرار گرفت. در این پژوهش با مطالعه این سفرنامه‌ها، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، خوانش عناصر سیمای شهر تفلیس در متون سیاحان دوران قاجار انجام شده است. مبتنی بر این روش، ابتدا با مطالعه تعداد یازده سفرنامه، مقولات و زیر مقولات که شامل نمادها و حامل‌های نماد است، استخراج شدند و پس از آن، موقعیت هریک از نمادها و حامل‌های نماد در شهر تفلیس مشخص شده و در نهایت نقشه شهر تفلیس ترسیم گردیده است.

² Amos Rapoport

¹ Thomas Gordon Cullen

از دیدگاه لینچ (۱۳۹۵، ۱۵۴-۹۴) تمام عوامل سیمای شهر، بر ذهن ناظر اثر می‌گذارند و در ایجاد تصویر در ذهن وی مؤثرند. هیچ‌یک از این پنج عامل در واقع به‌تنهایی وجود ندارند. محله‌ها، با گره‌ها پیوند دارند و لبه‌ها حد آنان را مشخص می‌کنند و با راه‌ها می‌توان به درون آن‌ها داخل شد و نشانه‌ها سیمای آنان را متمایز می‌کند. هر عامل معمولاً عوامل دیگر را دربر می‌گیرد و در دیگر عوامل نفوذ می‌یابد. پژوهش‌هایی در زمینه تحلیل نوع نگاه و رویکرد سیاحان به شهرها در دوران‌های مختلف به‌خصوص صفویه و قاجار انجام شده است. (جدول شماره ۱) خلاصه نتایج تعدادی از پژوهش‌های مرتبط با این تحقیق را نشان می‌دهد.

به گفته لینچ، منظور از سیمای شهری، کلیه برداشت‌ها، باورها، حدس‌ها و انتظاراتی است که فرد از محیط پیرامون دارد و ارزش، کیفیات و عملکرد و اولویت‌های متفاوت را در وی ایجاد می‌کند. این ذهنیات تابعی است از کلیه اطلاعاتی که فرد تا آن برهه از زمان دریافت کرده و در ذهن خود انباشته است. عوامل متعدد اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، فردی، اعتقادی و ارزشی در ایجاد سیمای شهری نقش مهمی ایفا می‌کنند؛ بنابراین، سیمای شهری آن تصویر ذهنی است که انسان در چارچوب ساختار شخصیتی‌اش، آگاهانه و یا ناآگاهانه از جنبه‌های خاصی از واقعیت فیزیکی موجود، تجربه کرده است اما این سیمای شهری برای فرد فقط مربوط به زمان حال نبوده، بلکه با تصورات ذهنی او از گذشته و آینده ترکیب شده ایجاد خاطراتی از گذشته و توقعاتی از آینده می‌کند (لینچ، ۱۳۹۵، ۹۸-۹۶).

جدول ۱. خلاصه نتایج تعدادی از پژوهش‌های مرتبط با این تحقیق

نویسندگان و سال انتشار	عنوان تحقیق	فرایند انجام تحقیق	یافته‌ها
محمودی بختیاری و ربانی، ۱۳۹۶	بازنمایی خوانایی شهرهای شمال در آثار اکبر رادی	پژوهشگران، با توجه به نظریات لینچ در کتاب سیمای شهر، فضای شهرهای شمال ایران را بر اساس پنج عنصر سرزندگی، معنی، تناسب، دسترسی، نظارت و اختیار تحلیل کرده‌اند.	عدم خوانایی در شهر و مخدوش شدن مناسبات شهری در این آثار، همگی بر اساس پنج عنصر پیشنهادی لینچ قابل تبیین هستند.
عاملی و اخوان، ۱۳۹۱	بازنمایی عناصر هویت‌بخش شهری در سفرنامه‌ها: مطالعه مقایسه‌ای تهران و شهرستان‌های استان تهران	با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، مطالعه بازنمایی عناصر و نمادهای هویت-بخش استان تهران انجام شده است.	بازنمایی استان تهران در سفرنامه‌ها، با دوگانه‌های شرق در برابر غرب، مناطق بالای جامعه در برابر مناطق پایین و یا شهر تهران در برابر شهرهای دیگر استان، کشور یا حتی جهان صورت گرفته است.
پورشعبانیان و مرتضایی، ۱۴۰۰	اهمیت بهره‌گیری از متون جغرافیای تاریخی و سفرنامه‌ها برای شناخت جایگاه شهر همدان در دوران اسلامی	اسناد و متون شامل نقشه‌ها، تصاویر و مطالب تاریخی و جغرافیایی مورد مطالعه قرار گرفته و داده‌های حاصل با استفاده از روش تحلیلی-توصیفی، تبیین و تحلیل گردیده است.	با توجه به عوامل توسعه شهر قدیم همدان و شرایط اجتماعی، اقتصادی که در این توسعه تأثیرگذار بوده پنج نقطه را به‌عنوان اتصالات شهری همدان معرفی می‌کند.
قبول و همکاران، ۱۴۰۰	تصویرشناسی ایرانیان در شهرهای شرقی و غربی ایران در سفرنامه ابن بطوطه	با روشی توصیفی - مقایسه‌ای تصویر ایرانیان را در دو حوزه شهرهای شرقی و غربی در سه نوع تصویر مثبت، منفی و خنثی و بر اساس شاخصه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، مذهبی و سیاسی تقسیم‌بندی و تحلیل شده است.	از مجموع ۴۸ تصویر استخراج شده نظر ابن بطوطه مراکشی در حدود ۸۰ درصد تصاویر ایرانیان مثبت و ۲۰ درصد آن منفی است.

نویسندگان و سال انتشار	عنوان تحقیق	فرایند انجام تحقیق	یافته‌ها
سادات بیدگلی، ۱۳۹۶	تحلیل نظرگاه سیاحان غربی دوره صفوی و قاجار (مطالعه موردی: شهر کاشان)	بیست سفرنامه از سیاحان مطرح که در فاصله حکومت شاه‌عباس اول صفوی تا زمان مشروطه، از کاشان بازدید کرده‌اند، مورد تحلیل کیفی قرار گرفته است.	بیشترین گزارش سیاحان این دو دوره مربوط به اقتصاد کاشان، صنایع و کارگاه‌های آن و نوع محصولات تولیدی است و این امر صنعتی بودن شهر کاشان را در این دوره‌ها نشان می‌دهد.
بیلیان اصل، ۱۳۹۵	ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری	در جمع‌آوری داده‌ها از روش تاریخی - اسنادی با بهره‌گیری از متون و منابع و در تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیلی-تطبیقی استفاده شده است.	جابه‌جایی مرکز حکومتی شهر از شمال رودخانه به جنوب آن و مجاورت با ضلع شرقی بازار، از رونق افتادن میدان مشهور صاحب‌آباد در اواخر صفوی و اهمیت سایر میادین از جمله میدان عتیق شهر و نیز تغییر ابعاد فیزیکی
پیربائی و همکاران، ۱۴۰۰	بازخوانی ساختار شهر اردبیل دوره صفویه بر اساس تطبیق متون تاریخی در نقشه آدم اولناریوس	با روش تحقیق تفسیری - تاریخی با تأکید بر تحلیل محتوی اسناد تاریخی و با مبنا قراردادن سند تصویری نسبت به ارائه نقشه ساختاری شهر اقدام گردید.	در این دوره بقعه شیخ صفی به‌عنوان مؤلفه حکومتی، بازار به‌عنوان مؤلفه اقتصادی و مسجد جمعه به‌عنوان مؤلفه مذهبی شناخته شده و میدان اصلی شهر به‌عنوان پیونددهنده این عناصر به هم شهر را مفهوم‌سازی می‌کرده‌اند.
خدایاری و دهنمکی، ۱۴۰۰	شناسایی و تحلیل مؤلفه‌های جغرافیای شهری در سفرنامه ناصر خسرو	روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی تحلیلی به روش مروری است.	تعدادی از ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی برخی شهرها مبتنی بر سفرنامه ناصر خسرو ارائه گردیده است.

این پژوهش‌ها عمدتاً بر سیاحانی که به شهرهای بزرگ و تاریخی ایران از جمله تبریز، اردبیل، اصفهان، همدان و تهران سفر کرده و در سفرنامه‌های خود از آن‌ها یاد کرده‌اند متمرکز شده‌اند. با توجه به مراودات تجاری و سیاسی ایران با غرب در دوران صفویه و قاجاریه، سیاحان غربی زیادی در این دوران به ایران سفر کرده و در سفرنامه‌های خود، از این شهرها و ساکنین آن‌ها یاد کرده‌اند. در کنار آن‌ها، سیاحان ایرانی و یا نمایندگان حکومت نیز با سفرهای خود به شهرهای دیگر و نوشتن سفرنامه، سهمی در معرفی ویژگی‌های شهرهای دیگر ایرانی در این دوران داشته‌اند که در مطالعات مختلف تاریخی و اجتماعی به آن‌ها اشاره شده است. مطالعات انجام شده عمدتاً از روش‌های تحلیلی - تطبیقی، توصیفی تحلیلی، تفسیری - تاریخی، تاریخی - اسنادی و تحلیل محتوای کیفی استفاده کرده‌اند که نشان‌دهنده تنوع روش‌های به کاررفته در این مطالعات است. مطالعه حاضر از روش تحلیل

محتوای کیفی که روشی متداول در مطالعات تاریخی است، در تحلیل سفرنامه‌های تاریخی بهره می‌گیرد. گرچه مطالعات دیگری نیز از مدل‌های شناخته شده شهرسازی در تحلیل متون تاریخی استفاده کرده‌اند، اما مطالعه حاضر در خصوص بازشناسی عناصر سیمای شهرهای تاریخی دارای نوآوری است. همچنین پژوهش‌های پیشین عمدتاً به ارائه یافته‌های توصیفی و تحلیلی اکتفا کرده‌اند اما این پژوهش با ارائه نقشه-های مختلف از عناصر سیمای شهری تفلیس در دوران قاجار، از توصیف و تحلیل فراتر رفته و از این نظر نیز دارای نوآوری است.

۳- روش تحقیق

همان‌طور که اسمیت^۱ (۲۰۱۶) بیان می‌کند، بازنمایی، توصیف یا به تصویر کشیدن شخصی یا چیزی به روشی خاص است. یکی از راه‌های یادگیری در مورد شهر از طریق

¹ Smyth

نمادهای هویتی شهری، تعیین مقولات و زیرمقولات در قالب حامل‌های نماد صورت می‌گیرد (عاملی و اخوان، ۱۳۹۱، ۸۱).

مبتنی بر این روش، ابتدا با مطالعه مقدماتی از تعدادی از نمونه‌های آماری که در این مطالعه تعداد یازده سفرنامه بوده، مقولات و زیرمقولات که شامل نمادها و حامل‌های نماد است، استخراج شدند و پس از آن، موقعیت هریک از نمادها و حامل‌های نماد در شهر تفلیس مشخص شده و در نهایت نقشه شهر تفلیس ترسیم گردیده است. (جدول شماره ۲) نمادها و حامل‌های نماد و تعداد تکرار آن‌ها در یازده سفرنامه مطالعه شده را نشان می‌دهد.

جدول ۲. نمادها و حامل‌های نماد و تعداد تکرار آن‌ها در یازده سفرنامه مطالعه شده

مقولات (نمادها)	زیرمقولات (حامل‌های نماد)	منابع
راه	کوچه (۵)، خیابان (۷)، پیاده رو (۴)	جکسن، ۱۳۸۷؛ حسام-
لبه	رود کر (۱۱)	السلطنه، ۱۳۷۴؛
محل	محل روس‌ها (۳)، ابروان (۱)، آلمانی‌ها (۳) و گرجی‌ها (۲)	ظهیرالدوله، ۱۳۷۱؛ علوی
گره	پل‌های موجود بر روی رود و تقاطع مسیر راه‌های اصلی در محلات (۸)، به عنوان گره‌های ترافیکی و باغ مجتهد (۲)، باغ اروپا (۱)، باغ اسکندر (۲)، میدان (۲) و بازار (۷) به عنوان گره‌های فعالیتی	شیرازی، ۱۳۶۳؛ فرهاد میرزا قاجار، ۱۳۶۶؛ حسینی فراهانی، ۱۳۶۲؛ محمودی، ۱۳۵۱؛ فوروکاو، ۱۳۸۴؛ قاضی
نشانه	کوه (۱۰)، برج و باروی قدیمی (۶)، نارین قلعه (۲)، مزار شیخ صنعان (۳)، کلیساها (۶) و مسجد (۶)	عسکر، ۱۳۷۹؛ سیف‌الدوله، ۱۳۶۴؛ اورسول، ۱۳۸۲

* تعداد تکرار هر زیرمقوله در سفرنامه‌ها در پرانتز آمده است.
** شرح بیشتر این مقولات و زیرمقولات و ارجاع آنها در سفرنامه‌ها در (جدول شماره ۳) به تفصیل ارائه شده است.

۴- معرفی شهر تفلیس

تفلیس مرکز فرهنگی، سیاسی و اجتماعی منطقه قفقاز بوده و یکی از مهمترین مراکز سیاسی، علمی، فرهنگی و اقتصادی قفقاز در گذشته و اکنون است. این شهر از سده هجدهم

بازنمایی‌های مختلف است و یکی از راه‌های بازنمایی یک شهر، تمرکز بر بازنمایی‌های متنی است. به اعتقاد شی و زو^۱ (۲۰۱۸)، بازنمایی‌های متنی تأملات نویسنده در مورد فضای شهری را نشان می‌دهد، شخصیت فضای شهری را نشان می‌دهد و راهی منحصر به فرد برای شناخت شهر ارائه می‌دهد. ساموئل^۲ و همکاران (۲۰۱۶) در مقاله تحقیقاتی خود، منابع شهری مرتبط با بازنمایی شهر را در قالب خط (جاده و سایر عناصر شبکه حمل و نقل)، سطح (یک منطقه صنعتی و سایر مناطق محدود شده) یا عناصر هندسی (یک ساختمان) تقسیم‌بندی کرده‌اند.

هدف این مطالعه، تعیین عناصر سیمای شهری تفلیس بر اساس توصیفات سیاحان در دوران قاجار است. این سیاحان پس از عهدنامه گلستان و جدا شدن تفلیس از حاکمیت ایران، به تفلیس سفر کرده بودند. در این تحقیق، علاوه بر متون تاریخی، از تصاویر تاریخی نیز استفاده شده است. تصاویر تاریخی حاوی حجم بالای اطلاعات هستند و به عنوان منابع در تحقیقات علوم انسانی از اهمیت بسیاری برخوردار هستند (Maiwald et al., 2017). تصاویر تاریخی، منابع قدرتمندی هستند که اطلاعات مفیدی راجع به مردم، رویدادها و مکان‌ها ارائه می‌کنند و ایده‌ها یا احساسات را از راه‌هایی برمی‌انگیزند که کلمات به تنهایی قادر به استفاده از آن‌ها نیستند (Hung & Laubach, 2009).

بر این اساس، در این پژوهش با مطالعه یازده سفرنامه که توسط سیاحان داخلی و خارجی در دوران قاجار نوشته شده، خوانش عناصر سیمای شهر تفلیس در متون سیاحان دوران قاجار انجام شده است. مقولات شامل راه، لبه، محل، گره و نشانه بوده است. با توجه به موضوع این پژوهش، سفرنامه‌های انتخاب شده با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی مطالعه شدند. در این روش برخلاف سایر روش‌های تحقیق، اطلاعات از ابتدا در دسترس است و وظیفه محقق تهیه پرسش‌نامه‌ای است که با آن داده‌های موجود را شناسایی و تحلیل کند (ساروخانی، ۱۳۹۳، ۲۹۹). در حوزه‌های مربوط به

² Samuel

¹ Shi & Zhu

شاردن^۳ (۱۳۷۵، ۳۵۳)، سیاح فرانسوی، نخستین فرد اروپایی بوده که از تفلیس گزارش داده است. از نگاه او، تفلیس اگر چه بزرگ نبوده، اما از قشنگ‌ترین شهرهای ایران بوده است. ناصرالدین شاه هنگام بازگشت از سفر اروپا مدت کوتاهی در تفلیس اقامت کرده و به توصیف این شهر پرداخته است. با توجه به توضیحات او (۱۳۶۲، ۲۴۰)، در شمال رود کر، شهر جدید و محله فرنگی‌ها و عمارت جانشین و حاکم-نشین قرار داشته و طرف جنوب، شهر قدیم تفلیس بوده است. اعتمادالسلطنه (۱۳۶۷، ۷۶۳) نیز در همان سال‌ها، به تفلیس اشاره و این شهر را دارای دو شهر قدیم و جدید دانسته که شهر جدید دارای کوچه‌های راست و نظیف و شهر قدیم دارای کوچه‌های تنگ و کثیف بوده است. عبدالرئوف (۱۳۶۹، ۶۶-۶۵) که در سال ۱۹۰۰ میلادی از تفلیس دیدار کرده، این شهر را شهری آباد و خوش آب و هوا خوانده و از باغ و بوستان‌های باصفا و فراوان آن سخن به میان آورده است.

به اعتقاد فرهاد میرزا قاجار «اصل تفلیس به زبان گرجی تپلیسی است، یعنی مکان آب گرم. چون در دامنه کوه جنوبی چندین چشمه آب گرم است که از آنها حمام‌ها ساخته‌اند از آن جهت تپلیسی می‌گفته‌اند. عجمان یا عربان «باء» فارسی را قلب کرده‌اند به «فاء» تفلیس کرده‌اند» (فرهاد میرزا قاجار، ۱۳۶۶، ۴۸). جمعیت تفلیس در دوران قاجار بین صد هزار تا صد و بیست هزار نفر بوده است که شامل ارمنی، گرجی، روس، مسلمان، کاتولیک و غیره بوده است (فرهاد میرزا قاجار، ۱۳۶۶، ۵۰؛ فوروکاوا، ۱۳۸۴، ۲۹۴؛ حسینی فراهانی، ۱۳۶۲، ۷۹-۷۸). این شهر در دامنه کوه واقع شده (محمودی، ۱۳۵۱، ۲۰) و رودخانه «کر» از وسط شهر جاری است (محمودی، ۱۳۵۱، ۲۰؛ فوروکاوا، ۱۳۸۴، ۲۹۴؛ قاضی عسکر، ۱۳۷۹، ۶۷؛ سیف‌الدوله، ۱۳۶۴، ۷۱). تفلیس در گذشته‌های دور، ابتدا در طول سواحل این رودخانه رشد کرد. بعدها با افزایش جمعیت، ساخت‌وساز به دامنه‌ها و تپه‌ها و فلات‌های اطراف رودخانه کشیده شد. قسمت‌های جنوب

تاکنون مرکز جنبش‌های فکری، سیاسی و اجتماعی منطقه بوده است (امیراحمدیان، ۱۳۸۳، ۳۵۴). تفلیس به علت واقع شدن در محل تلاقی راه‌های مهم، همیشه دارای اهمیت منطقه‌ای بوده و همین ویژگی‌ها، سبب گسترش و توسعه این شهر از دیرباز تاکنون شده است (امیراحمدیان، ۱۳۸۹، ۹۲).

این شهر از هزاره چهارم تا سوم پیش از میلاد جهت سکونت مورد استفاده قرار گرفته است. برای اولین بار در سال‌نامه‌های قرن چهارم میلادی، از تفلیس به عنوان قلعه‌شهر نام برده شده است (امیراحمدیان، ۱۳۸۹، ۹۲). سیاحان و بزرگان زیادی در کتاب‌ها و سفرنامه‌های خود از تفلیس یاد کرده‌اند.

یعقوبی (۱۳۵۶، ۱۴۴) در قرن سوم، از تفلیس و رود کر که از میان این شهر عبور می‌کرده، سخن گفته است. اصطخری (۱۳۶۸، ۱۵۸) در قرن چهارم، تفلیس را شهری پر نعمت، با میوه‌های بسیار و کشاورزی پر رونق ذکر کرده که آب گرمابه‌های آن بدون نیاز به آتش، گرم بوده است. ابن حوقل نیز در قرن چهارم به قرارگیری دو حصار گلی، سه دروازه و مسجد جامع در تفلیس اشاره کرده و بر این باور بوده است که تفلیس شهری «فراخ نعمت و استوار و پربرکت و ارزان کالا» است و بر سایر بلاد مشابه، برتری دارد (شعار، ۱۳۶۶، ۸۹).

ابودلف^۱ (۱۳۵۴، ۴۶) در قرن چهارم به شهر تفلیس و حمام‌های گرم، آسیاب‌ها و دیوار عظیمی که دور شهر کشیده‌اند اشاره کرده است. خاقانی شروانی (۱۳۹۳، ۷۵۹) نیز بارها به تفلیس سفر و در آنجا اقامت کرده و در وصف تفلیس شعر سروده است. مستوفی (۱۳۶۲، ۹۳) نیز در قرن هشتم، از رود کر در میان تفلیس و کوه در اطراف آن نام برده و به خانه‌های کنار رود کر، حمام‌های آب گرم طبیعی و محصولات کشاورزی آن اشاره کرده است. مارکوپولو، سیاح ونیزی، در سفر خود از ایتالیا به چین، از تفلیس گذر کرده، آن را شهری بزرگ نامیده و روستاها و قلعه‌های پیرامون شهر را وصف کرده است (میلیونه^۲، ۱۳۹۲، ۱۵۶).

³ Jean Chardin

¹ ññ ū Dulaf

² IL milione

۵- بحث و یافته‌های پژوهش

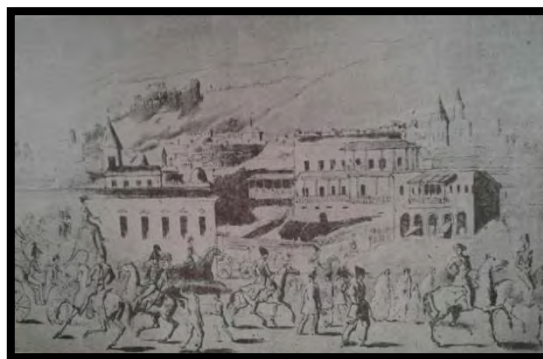
با توجه به آنچه لینچ در مورد تعریف عوامل سیمای شهر یعنی راه، لبه، محله، گره و نشانه ارائه کرده است، این موارد در شهر تفلیس در دوران قاجار از منظر سفرنامه‌های خارجی بررسی می‌شود:

۱- راه: سیف‌الدوله (۱۳۶۴، ۷۳) در سفرنامه خود در مورد یک راه طولانی سنگ‌فرش شده جهت حرکت مردم توضیح داده است. با توجه به توضیح او، در دو طرف مسیر، ستون‌های سنگی نصب شده که روی آنها زنجیر کشیده‌اند که مردم از راه خارج نشوند. جهت روشنایی مسیر نیز بر سر ستون‌ها چراغ قرار داده‌اند و در بعضی قسمت‌ها هم درخت‌های گوناگون برای نمایش و سایه کاشته‌اند. اورسول^۱ (۱۳۸۲، ۴۵) در سفرنامه خود از کوچه‌های عریض و خوب سنگ‌فرش شده در محله روس‌ها نام برده است. حسام‌السلطنه (۱۳۷۴، ۲۹۵) نیز بر این باور بوده است که کوچه‌های تفلیس، راست و لطیف و دارای عرض شصت قدم بوده است. جکسن^۲ (۱۳۸۷، ۲۳-۲۵) در سفرنامه خود به کوچه‌های پرپیچ و خم و رهگذرهای پرازدحامی که بین غرفه‌ها و حجره‌ها قرار دارند در قسمت بومی و قدیمی شهر و به کوچه‌های پهن و خیابان‌های دراز و وسیع در قسمت اروپایی‌نشین شهر و محله روس‌ها اشاره کرده است.

همچنین علوی شیرازی (۱۳۶۳، ۲۶-۲۷) بیان کرده است که بعضی از کوچه‌ها عرض چندانی ندارند و چون جمعیت شهر زیاد است، اغلب اوقات کوچه‌ها کثیف است.

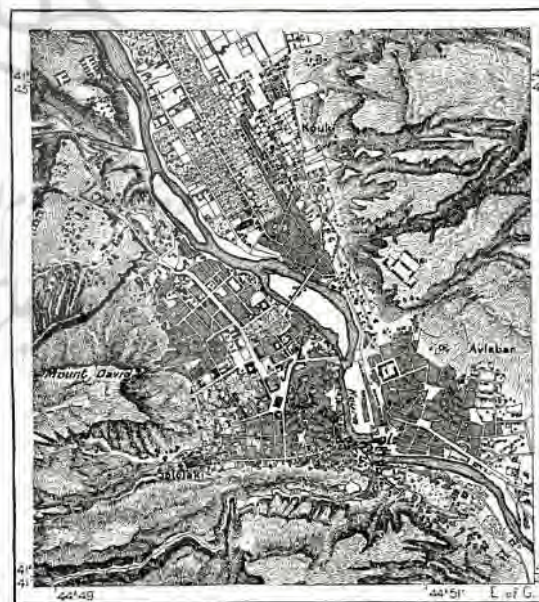
۲- لبه: جکسن (۱۳۸۷، ۲۵) در سفرنامه خود به رود کورا اشاره می‌کند که از میان شهر یعنی از شمال غربی به جنوب شرقی جاریست و تقریباً شهر را به دو قسمت تقسیم می‌کند. در تقسیم‌بندی او، محلات قدیمی شهر در حاشیه این رود و در جنوب شهر، محله روس‌ها در قسمت شرق رود، محله آلمانی‌ها در قسمت غرب این رود و بازارها نیز در حاشیه این رود و در قسمت غربی شهر قرار گرفته‌اند. رود کر به عنوان یک لبه شهری و مرز جداکننده محلات، بازارها و

شرقی شهر از خیابان‌های تنگ و خانه‌های قدیمی دو یا سه طبقه تشکیل شده که مجموعه قدیمی شهر تفلیس را تشکیل می‌دهد (امیراحمدیان، ۱۳۸۹، ۹۴-۹۲). (تصویر شماره ۱) نمایی از تفلیس در دوران قاجار را نشان می‌دهد.

تصویر ۱. نمایی از تفلیس در دوران قاجار (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۶، ۱۴)

با توجه به اینکه در سفرنامه‌های مورد مطالعه، نقشه دقیقی از تفلیس ارائه نشده است، جهت تطبیق عناصر سیمای شهری با نقشه واقعی تفلیس، (تصویر شماره ۲) که نقشه‌ای تاریخی در دوران قاجار است، ملاک عمل قرار گرفت.

تصویر ۲. نقشه تفلیس در دوران قاجار (Reclus, 1891)

² A. V. Williams Jackson

¹ Ernest Orsolle

وجه تسمیه محله آلمانی‌ها وجود عده‌ای از آلمانی‌ها بوده است که از مخالفان سرسخت وورتمبرگ بوده و به سبب پاره‌ای از اختلافات مذهبی به تفلیس مهاجرت کردند.

فرهاد میرزا قاجار (۱۳۶۶، ۵۰) و حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۷۶) در سفرنامه‌های خود به وجود محلات در دو قسمت جنوب و شمال شهر اشاره کرده‌اند. از نگاه آنان، قسمت جنوبی شهر بزرگتر از قسمت شمالی بوده و خانه‌های خوب و بازارهای مرغوب، در قسمت جنوبی شهر قرار گرفته است. حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۷۶) از محله فرنگی‌ها در قسمت شمالی شهر نام برده که دارای ساختمان‌ها و کوچه‌های سنگ‌فرش شده تمیز و وسیع است. سیف‌الدوله (۱۳۶۴، ۷۲) نیز در سفرنامه خود به وجود ساختمان‌ها و خانه‌های بسیار عالی و باغ‌های خیلی باصفا در محله روس‌ها اشاره کرده است.

۴- گر ۵: فرورکاو (۱۳۸۴، ۲۹۳)، حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۷۶)، حسام‌السلطنه (۱۳۷۴، ۲۹۴) و فرهاد میرزا قاجار (۱۳۶۶، ۵۸-۵۷) در سفرنامه‌های خود به وجود پل آهنی بر روی رودخانه کر اشاره کرده‌اند. آنان به نصب مجسمه «پرنس دران سوف» حکمران سابق قفقازیه و هفت عراده توپ وارونه در کنار پل آهنی پرداخته و این نکته را متذکر شده‌اند که در محل این پل، رود دو شعبه شده و بر روی یک شعبه، یک پل و بر روی شعبه دیگر شش پل قرار دارد و وسط این دو شعبه رود، خانه‌ها و مغازه‌ها قرار گرفته است. جکسن (۱۳۸۷، ۲۶) نیز در سفرنامه خود بیان کرده است که تعدادی از پل‌هایی که بر رودخانه کورا ساخته شده و دو نیمه شهر را به هم وصل می‌کنند، قدیمی و تعدادی از آنها جدید است. به اعتقاد او، جالب‌ترین، دیدنی‌ترین و پررفت‌وآمدترین پل، پل «تاتار میدان» است که به یکی از بازارهای قدیمی (شرقی) منتهی می‌گردد. همچنین اورسول (۱۳۸۲، ۴۷) از پل وورنتسف نام می‌برد که شهر و حومه یا به‌نوعی محله گرگی‌ها و محله آلمانی‌ها را به هم متصل می‌کند.

جکسن (۱۳۸۷، ۲۵) در سفرنامه خود، به باغ باشکوهی به نام «باغ اسکندر» اشاره کرده است که در مرکز محله

طبقات گوناگون مردم در اکثر سفرنامه‌های مورد مطالعه، نام برده شده است. این رود باعث رشد و توسعه شهر در دو سمت خود طی سالیان دراز گردیده و از دیرباز، راه‌ها، باغ‌ها و خانه‌های متعدد در امتداد این رود ساخته شده است.

۳- محله: اورسول (۱۳۸۲، ۵۳-۴۵) در سفرنامه خود بر این باور بوده است که تفلیس از سه شهر مجزا تشکیل یافته است: شهر روسی، قسمت مهاجرنشین و شهر آسیایی که اهالی و ساکنان آنها با یکدیگر کاملاً متفاوت هستند. او از جدید بودن شهر روسی سخن می‌گوید؛ به گونه‌ای که هر تازه‌واردی خیال می‌کند که وارد شهر سنپترزبورگ یا مسکو شده است، اما اعتقاد دارد که محله‌های قدیمی گرگی‌ها یا ایرانی‌ها همان‌طور دست‌نخورده مانده و همان حال و هوای آسیایی خود را حفظ کرده‌اند. او همچنین به محله ایروان اشاره می‌کند که محله کم‌ویش بینایی اما در حال تبدیل به یک محله اروپایی بوده که در قسمت شرقی و قسمت روسی شهر واقع شده است و در حقیقت خط فاصل میان تفلیس گذشته و تفلیس آینده است. او همچنین از محله آلمانی‌ها نام می‌برد که محل زندگی مهاجرانی از اهالی وورتمبرگ بوده که به خاطر اعتقادات مذهبی‌شان مورد آزار و شکنجه قرار گرفته و از شهر و دیار خود رانده شده‌اند. آلمانی‌ها در این محله، خانه‌های قشنگی که اغلب دارای باغچه‌های زیبایی هم هستند، ساخته و یک محله خوش‌منظره آلمانی ب وجود آورده‌اند. از دیدگاه او، این محله بسیار پیشرفته و پررونق بوده که جمعیت، رفاه و آسایش در آن رو به افزایش است. جکسن (۱۳۸۷، ۲۵) در سفرنامه خود، محلات تفلیس را در سه گروه تقسیم‌بندی می‌کند: محلات قدیمی یا بومی، محله روس‌ها و محله آلمانی‌ها. با توجه به تقسیم‌بندی او، محلات قدیمی و به اصطلاح بومی تفلیس در اطراف رود کورا قرار گرفته و قسمت جنوبی شهر را تشکیل داده است. محله گرگی‌ها در جنوب غربی شهر و سمت چپ رود و بازارها در شمال شهر و سمت راست رود قرار گرفته است. چسبیده به بازارها، در شمال شهر و سمت راست رودخانه، محله روس‌ها قرار دارد. محله آلمانی‌ها نیز در مرکز شهر و قسمت غربی رود قرار دارد که تا محله گرگی‌ها امتداد دارد.

در این میدان تا نصف شب اشاره کرده و بیان کرده است که برای این فعالیت‌ها، روشنایی کافی وجود داشته است.

اورسول (۱۳۸۲، ۵۱-۴۹) در سفرنامه خود از بازار ارمنی‌ها نام می‌برد که شامل بازار پوست‌فروشان، کوزه‌گران، زرگرها، اسلحه‌فروشان، ابریشم‌بافان و پارچه‌فروشان است. او همچنین به بازار تاتارها و ایرانی‌ها اشاره می‌کند که در سوی دیگر رود کر قرار دارد. این بازار از راهروهای گنبددار بسیار عریض و بسیار بلندی تشکیل شده و بازرگانان در آن، به داد و ستد منسوجات ابریشمی و فرش‌های وارداتی از ایران مشغول هستند. حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۷۹-۷۸) تخمین زده است که بازار شهر، نزدیک به ۴۵۰۰ مغازه و هفت هشت کاروان‌سرای تاجرنشین دارد. همچنین جکسن (۱۳۸۷، ۲۶) به حجره‌ها و غرفه‌های پرازدحام بازارهای تفلیس و تنوع اجناسی که در این بازارها عرضه می‌شود، اشاره داشته است.

۵- نشانه: حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۷۶) در سفرنامه خود به وجود کوه در جنوب و شمال تفلیس اشاره کرده و بیان کرده است که کوه جنوبی بلندتر و سخت‌تر بوده است. همچنین فرهاد میرزا قاجار (۱۳۶۶، ۵۰) و حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۷۶) به کوه شمالی و قرارگیری اسلحه‌خانه، توپخانه، نجارخانه و مریض‌خانه در دامنه آن پرداخته‌اند.

علوی شیرازی (۱۳۶۳، ۲۷) به حصار قلعه و بروج آن پرداخته است. او توضیح داده است که اصل حصار قلعه و بروج آن استحکام زیادی نداشته و بعضی از آن‌ها خراب شده است و اکنون به عنوان زندان روس‌ها استفاده می‌شود. همچنین حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۷۶)، فرهاد میرزا قاجار (۱۳۶۶، ۵۰)، سیف‌الدوله (۱۳۶۴، ۷۹)، حسام‌السلطنه (۱۳۷۴، ۲۹۴) و جکسن (۱۳۸۷، ۲۶) به وجود این قلعه و آثار برج و باروی قدیم در در دامنه کوه جنوبی اشاره کرده‌اند. اورسول (۱۳۸۲، ۵۲) نیز در سفرنامه خود از «نارین قلعه» نام می‌برد که در کرانه سمت راست رود کر در آن سوی محلات آسیایی و درست روبروی کلیسای متکی قرار داشته و خرابه‌های آن از دور دیده می‌شود.

روس‌ها قرار گرفته است. همچنین حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۸۱) در سفرنامه خود به بلوار پرداخته است که دارای باغ بزرگ بوده و صندلی و نیمکت‌های آهنین در اطراف باغ برای استفاده ساکنین قرار داشته است. این باغ سه طبقه بوده و طبقه آخر، جهت نوشیدن چای و قهوه و کشیدن سیگار پیش‌بینی شده و در وسط باغ، حوض بزرگی بوده که رودخانه کر بر آن ریخته و دارای فواره‌های زیبا بوده است.

اورسول (۱۳۸۲، ۴۸) نیز در سفرنامه خود از باغی به نام «باغ اروپا» نام می‌برد که عصرهای تابستان مملو از جمعیت شده و محل تفریح و سرگرمی ساکنان شهر است. در این باغ، بالماسکه و نوازندگی و آهنگ و ترانه‌های گرجی و ایرانی اجرا می‌شود که مورد علاقه اهالی بومی و روس‌ها است. او همچنین به «باغ مجتهد» اشاره می‌کند که حد فاصل میان شهر و قسمت مهاجرنشین آن به شمار می‌رود. از دیدگاه او، افراد مرفه تقریباً هر عصر برای استنشاق هوای تمیز و خنک آن که به دلیل نهرهایی بوده که در اطراف آن جاری است، به این پارک زیبا مراجعه می‌کنند. این باغ در واقع گردشگاه مورد علاقه مردان و زنان شیک‌پوش نیز به‌شمار رفته و آنان لباس‌های آخرین مد پاریس را با کالسکه‌هایی که اسب‌های اصیل دارند، در این پارک به‌معرض تماشا می‌گذارند. ظهیرالدوله (۱۳۷۱، ۹۰) نیز از باغ مجتهد نام می‌برد که از باغ‌های معروف تفلیس و محل گشت و تفریح عمومی است. از دیدگاه او، این باغ بسیار باصفا بوده و مورد استقبال مردم تفلیس قرار داشته، به‌گونه‌ای که ساکنین دسته‌دسته عصرها برای گردش به آنجا می‌رفتند. او همچنین به نواختن موسیقی بسیار خوب در آنجا اشاره کرده است.

سیف‌الدوله (۱۳۶۴، ۷۹-۷۳) در سفرنامه خود، به وجود یک میدان شهری اشاره کرده است. با توجه به نظر او، در یک طرف از میدان، حوض بزرگ دو سه طبقه باصفا قرار داشته و مرد و زن پیاده و با کالسکه در میدان مشغول تفریح و تماشا کردن و خرید کردن بوده‌اند. اطراف میدان، دفاتر دولتی مثل مثل سربازخانه، دفترخانه، قورخانه، توپخانه و حبس‌خانه قرار داشته است. او همچنین به فعالیت‌های موجود

با توجه به آنچه سیف‌الدوله (۱۳۶۴، ۷۹) در مورد راه طولانی سنگ‌فرش شده، بیان کرده و همچنین توضیحاتی که اورسول (۱۳۸۲، ۵۱) و جکسن (۱۳۸۷، ۲۶) در مورد این راه در محله روس‌ها و قسمت اروپایی نشین اشاره می‌کنند، وجود راه طولانی و مناسب در محله روس‌ها و قسمت اروپایی نشین قطعی به نظر می‌رسد. همچنین پل‌هایی که بر روی رود کر قرار گرفته، نزدیک به راهی بوده که بتواند ساکنین را در درون محلات جابه‌جا کند. وجود کوچه‌های پریچ و خم و رهگذرهای پرازدحام در محلات ایروان و گرجی‌ها نیز از سفرنامه‌ها برداشت می‌شود. با توجه به این موارد، (شکل شماره ۱) نقشه راه‌های تفلیس را نشان می‌دهد.

شکل ۱. نقشه راه‌های تفلیس

آنچه در تمام یازده سفرنامه مطالعه شده به آن اشاره شده است، وجود رود کر بوده که شهر را به دو قسمت تقسیم کرده و از شمال غربی به جنوب شرقی شهر در جریان بوده است. این رود، عملاً مرز محلات شهر را مشخص کرده است و عملاً در تقسیم‌بندی جدید و قدیم بودن قسمت‌های شهر و محل زندگی و فعالیت طبقات مختلف ساکنین، نقش جداکنندگی ایفا می‌کند. با توجه به این موارد، (شکل شماره ۲) نقشه لبه‌های تفلیس را نشان می‌دهد.

حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۷۹) در سفرنامه خود به کلیساهای تفلیس پرداخته است. به اعتقاد او، در تفلیس نزدیک به صد کلیسا وجود دارد که سه، چهار کلیسای آن بسیار معتبر و در سال، در روز مخصوصی که عید نصاری است، اکثر ساکنان در آنجا جمع شده و چادر زده و وقت می‌گذرانند. ظهیرالدوله (۱۳۷۱، ۸۷) و علوی شیرازی (۱۳۶۳، ۲۷) در سفرنامه خود به کلیسا و بنای سفید مزار شیخ صنعان اشاره می‌کنند که اولین چیزی است که به چشم مسافر و تازه‌وارد به شهر می‌آید. ظهیرالدوله توضیح می‌دهد که این بنا در دامنه کوه واقع شده و مشرف بر تمام شهر تفلیس است. حسام‌السلطنه (۱۳۷۴، ۲۹۵) نیز از کلیسایی به اسم شیخ صنعان نام می‌برد که در دامنه کوه جنوبی بوده و قبر او در آنجا است.

حسینی فراهانی (۱۳۶۲، ۷۹) به وجود مسجد در تفلیس اشاره کرده است. از دیدگاه او نزدیک به بیست مسجد بزرگ و کوچک وجود دارد که یک مسجد بزرگ آن متعلق به اهل تسنن و یک مسجد بزرگ متعلق به اهل تشیع است. سیف‌الدوله (۱۳۶۴، ۷۱) نیز به وجود یک مسجد و مناره بزرگ و قدیمی از بناهای شاه عباس در کنار رود نزدیک به یک کلیسای بزرگ و معتبر اشاره داشته است. اورسول (۱۳۸۲، ۵۱) نیز در سفرنامه خود از یک مسجد و کلیسای متفاوت نام می‌برد که نزدیک بازار قرار دارند. یکی مسجد پیروان تشیع با مناره پوشیده از کاشی‌های آبی فیروزه‌ای و کمی آن طرف تر کلیسای بزرگی به نام سیون یا سیمئون. ظهیرالدوله (۱۳۷۱، ۹۱) نیز به این مسجد اشاره کرده است. او در سفرنامه خود توضیح داده است که بنای این مسجد از شاه عباس صفوی بوده و نزدیک به پلی است که بر رود کر نصب شده است. از دیدگاه او، این مسجد اگرچه کوچک است ولی بسیار زیبا ساخته شده است.

بر اساس راهبرد تحقیق پس‌کاوی، عناصر سیمای شهری لنینج در مورد شهر تفلیس در دوران قاجار از منظر سفرنامه‌های تاریخی مورد تجزیه و تحلیل نهایی قرار گرفته، تبیین شده و دسته‌بندی می‌گردند تا از این طریق بتوان به مدل سیمای شهری تفلیس دست یافت.

با توجه به آنچه سفرنامه‌نویسان درباره تفلیس بیان کرده‌اند، گره‌ها را در دو دسته فعالیتی و ترافیکی می‌توان طبقه‌بندی کرد. پل‌های موجود بر روی رود و تقاطع مسیر راه‌های اصلی در محلات، گره‌های ترافیکی را تشکیل می‌دهند و گره‌های فعالیتی شامل باغ مجتهد، باغ اروپا، باغ اسکندر، میدان و بازار هستند. با توجه به این موارد، (شکل شماره ۴) نقشه گره‌های تفلیس را نشان می‌دهد.

شکل ۴. نقشه گره‌های تفلیس

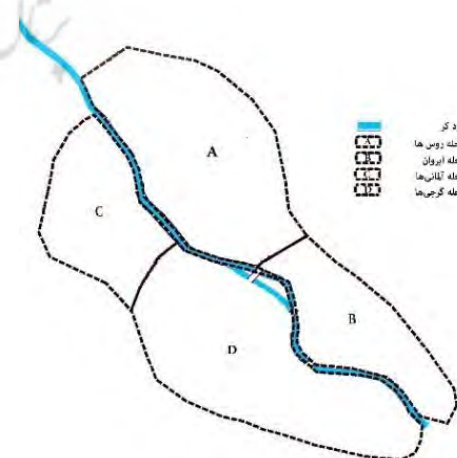
آنچه در ده سفرنامه از یازده سفرنامه مطالعه شده (تمام سفرنامه‌ها به جز «سفرنامه قفقاز و ایران») به آن اشاره شده است، وجود کوه در شمال و جنوب شهر بوده که از دور، توجه ناظر را به خود جلب کرده و برای جهت‌یابی از آن استفاده می‌شده است. همچنین برج و باروی قدیمی و مزار شیخ صنعان در کوه جنوبی و نارین قلعه در کوه شمالی از جمله نشانه‌های شهری به شمار می‌رفته است. دیگر نشانه‌هایی که در سفرنامه‌ها به آن‌ها اشاره شده است، کلیساها و البته یک مسجد قدیمی و معتبر است. با توجه به این موارد، (شکل شماره ۵) نقشه نشانه‌های تفلیس را نشان می‌دهد.

(جدول شماره ۳) عناصر سیمای شهری تفلیس در هر سفرنامه و از منظر هر سفرنامه‌نویس را نشان می‌دهد.

شکل ۲. نقشه لبه‌های تفلیس

سفرنامه‌نویسان هر کدام نوعی از محله‌بندی شهر را ارائه داده‌اند. جکسن (۱۳۸۷، ۲۶) در سفرنامه خود، محلات تفلیس را در سه گروه تقسیم‌بندی می‌کند: محله گرجی‌ها، محله روس‌ها و محله آلمانی‌ها. از دیدگاه او، محله گرجی‌ها در جنوب غربی، محله روس‌ها در شمال و محله آلمانی‌ها در غرب شهر قرار گرفته‌اند. اورسول (۱۳۸۲، ۵۱) نیز در سفرنامه خود، از چهار محله بزرگ در تفلیس نام برده است: محله روسی، محله ایروان، محله آلمانی‌ها و محله گرجی‌ها. او موقعیت محله ایروان را در همسایگی محله روس‌ها توصیف می‌کند. دیگر سفرنامه‌نویسان از تقسیم‌بندی کلی محله فرنگی‌ها (یا روس‌ها) و محله بومی‌ها یا محله قدیمی و محله جدید استفاده کرده‌اند. با توجه به این موارد، (شکل شماره ۳) نقشه محله‌های تفلیس را نشان می‌دهد.

شکل ۳. نقشه محله‌های تفلیس

شکل ۵. نقشه نشانه های تفلیس

جدول ۳. عناصر سیمای شهری تفلیس در سفرنامه‌های تاریخی

عناصر سیمای شهری تفلیس					سفرنامه
نشانه	گره	محله	لبه	راه	
- برج و باروی قدیم - کوه شمالی و جنوبی	- پل‌های رود کورا به‌ویژه پل «تاتار میدان» - بازار قدیمی (شرقی) - باغ اسکندر	- محله قدیمی یا بومی - محله روس‌ها - محله آلمانی‌ها	- رود کر	- کوچه‌های پرپیچ‌وخم و رهگذرهای پرازدحامی در قسمت بومی و قدیمی شهر - کوچه‌های پهن و خیابان‌های دراز و وسیع در قسمت اروپایی‌نشین شهر و محله روس‌ها	سفرنامه جکسن: ایران در گذشته و حال
- برج و باروی قدیم - کوه شمالی و جنوبی - کلیسای شیخ صنعتان - مسجد - کلیساها	- پل آهنی - بازار	- محله جدید - محله قدیم	- رود کر	- کوچه‌های با عرض شصت قدم	سفرنامه مکه حسام‌السلطنه
- کوه شمالی و جنوبی - کلیسای شیخ صنعتان - مسجد - کلیساها - قلعه	- باغ مجتهد	- محله جنوب شهر - محله شمال شهر	- رود کر	- راه پیاده‌رو در کنار و دو طرف خیابان - عبور درشکه‌ها در معابر و خیابان‌های پاک شهر	سفرنامه ظهیرالدوله
- برج و باروی قدیم - کوه شمالی و جنوبی - کلیسای شیخ صنعتان - کلیساها - مسجد	- پل چوبی بر روی رود کر - بازار - میدان	- محله شمالی - محله جنوبی	- رود کر	- کوچه‌های با عرض کم	سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی (ایلچی) به روسیه
- کوه شمالی و جنوبی - برج و باروی قدیم	- بازار - پل آهنی بر روی رود کر	- محله جنوب شهر - محله شمال شهر	- رود کر	- خیابان راست ممتد رو به شمال	سفرنامه فرهاد میرزا

عناصر سیمای شهری تفلیس					سفرنامه
نشانه	گره	محلّه	لبه	راه	
- کوه شمالی و جنوبی - برج و باروی قدیم - کلیساها - مسجد - نارین قلعه	- بازار - پل آهنی بر روی رود کر - باغ اسکندر	- محلّه جنوب شهر - محلّه فرنگی‌ها در شمال شهر	- رود کر	- کوچه‌های سنگ‌فرش شده و تمیز و وسیع در محلّه فرنگی‌ها	سفرنامه میرزا محمدحسین حسینی فراهانی
- کوه - قلعه	- بازار	- محلات قدیمی - قریه‌های چسبیده به شهر	- رود کر	- قرارگیری راه در کنار رود کر	سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک
- دو کوه - کلیساهای قدیمی	- پل آهنی - بازار	- محلّه جنوب شهر - محلّه شمال شهر	- رود کر	- قرارگیری خیابان در امتداد رود کر و پر از انبوه مردم	سفرنامه فوروکاوا
- کوه	- پل‌های بسیار بزرگ	- محلّه قدیمی - محلّه جدید	- رود کر	- قرارگیری چشمه و عمارت- های زیبا کنار بعضی راه‌ها	سفرنامه میرزا داود وزیر وظایف
- کوه شمالی و جنوبی - برج و باروی قدیم - کلیساها - مسجد	- میدان سرزنده همراه با حوض و روشنایی جهت تفریح و خرید و گردش مردم	- محلّه روس‌ها	- رود کر	- یک راه طولانی سنگ‌فرش شده جهت حرکت مردم همراه با روشنایی و درختکاری و ستون جداکننده راه	سفرنامه سیف‌الدوله
- نارین قلعه - کلیساها - مسجد	- پل آهنی - باغ اروپا جهت تفریح و سرگرمی ساکنین - باغ مجتهد گردشگاه موردعلاقه مردم به‌ویژه مردان و زنان شیک‌پوش - بازار	- محلّه گرجی‌ها - محلّه روس‌ها - محلّه ایروان - محلّه آلمانی‌ها	- رود کر	- کوچه‌های عریض و سنگ‌فرش شده در محلّه روس‌ها	سفرنامه قفقاز و ایران

درنهایت، تبیین این عناصر در ساختار شهر تفلیس موردبررسی قرار گرفت. با توجه به تحلیل نهایی، نقشه سیمای شهری تفلیس در دوران قاجار از منظر سفرنامه‌های تاریخی در (شکل شماره ۶) به تصویر کشیده شد.

شکل ۷. نقشه وضعیت موجود شهر تفلیس

۶- نتیجه گیری و پیشنهادات

این پژوهش باهدف تعیین عناصر سیمای شهری تفلیس در دوران قاجار از منظر سفرنامه‌های تاریخی انجام شد. در این راستا، سفرنامه‌های متعددی مطالعه شد ولی درنهایت، تعدادی از آن‌ها که درمورد تفلیس اطلاعات تفصیلی و دقیق‌تری ارائه نموده بودند، انتخاب شد. سپس به توضیح عناصر سیمای شهری از دیدگاه لینچ، شامل راه، لبه، محله، گره و نشانه پرداخته شد و این عناصر در سفرنامه‌ها موردبررسی و مطالعه قرار گرفت.

نتایج این پژوهش نشان داد که در محله روس‌ها و قسمت اروپایی نشین و همچنین نزدیک به پل‌های نصب شده بر رود کر، راه‌های طولانی و مناسب وجود داشت. همچنین در تمام سفرنامه‌های مطالعه‌شده، رود کر نقش لبه را در سیمای شهر برعهده داشته و تفلیس دارای چهار محله روس‌ها، ایروان، آلمانی‌ها و گرجی‌ها بوده است. گره‌ها شامل فعالیتی و ترافیکی بوده که پل‌های موجود روی رود و تقاطع مسیر راه‌های اصلی در محلات، گره‌های ترافیکی و باغ مجتهد، باغ اروپا، باغ اسکندر، میدان و بازار، گره‌های فعالیتی را تشکیل می‌دادند. درنهایت، شهر دارای نشانه‌هایی از جمله کوه، برج و باروی قدیمی، نارین قلعه، مزار شیخ صنعان، کلیساها و مسجد بوده است.

پیشنهاد می‌شود پژوهش‌هایی در خصوص سیمای شهری تفلیس در سفرنامه‌های پیش از دوران قاجار و همچنین در زمان پهلوی انجام شود. همچنین پیشنهاد می‌شود روش

شکل ۶. نقشه سیمای شهری تفلیس در دوران قاجار از منظر سفرنامه‌های تاریخی

مقایسه این نقشه با وضعیت موجود شهر تفلیس (شکل

شماره ۷) نشان می‌دهد توسعه شهر در راستای رود کر ادامه پیدا کرده و مناطق مسکونی جدید، به‌ویژه در شمال و شرق این رود ایجاد شده است. با توجه به کوهستانی بودن غرب و جنوب شهر، این مناطق تبدیل به پارک و فضای سبز شده‌اند و بسیاری از کلیساها، مساجد و دیگر مکان‌های شاخص در راستای رود کر و در غرب این رود، توسعه یافته است. بسیاری از نشانه‌ها که در سفرنامه‌ها به آن‌ها اشاره شد، حفظ شده‌اند. مثلاً کوه که یکی از مهم‌ترین نشانه‌های تفلیس بوده، حفظ و تبدیل به پارک کوهستانی شده است. برج و باروی قدیمی شهر و نارین قلعه که اکنون به نام ناریقالا شناخته می‌شود، اکنون یکی از جاذبه‌های گردشگری تفلیس است. بسیاری از کلیساها و مساجد که از نشانه‌های اصلی شهر بوده‌اند، اکنون نیز وجود دارند و بر تعداد آن‌ها اضافه شده است. رود کر به‌عنوان لبه اصلی شهر نیز حفظ و با توجه به پل‌های مختلفی که بر روی آن احداث شده، اهمیت این رود دوچندان گردیده است.

شناخت جایگاه شهر همدان در دوران اسلامی. پژوهش در آموزش تاریخ، ۲(۱)، ۷-۲۳.

<https://ensani.ir/fa/article/464104>

- پیراوی ونک، مرضیه. (۱۳۹۴). رویکرد فلسفی به فضا و سیمای شهر. مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ۲۹، ۱۹۴-۱۷۳.

https://www.jccs.ir/article_10437.html

- پیربابائی، محمدتقی، نژاد ابراهیمی، احد، ابی زاده، سامان. (۱۴۰۰). بازخوانی ساختار شهر اردبیل دوره صفویه بر اساس تطبیق متون تاریخی در نقشه آدام اولناریوس. فصلنامه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، ۲۴(۴)، ۷۱-۸۲.

https://jfaup.ut.ac.ir/article_79616.html

- جکسن، آبراهام والتاین ویلیامز. (۱۳۸۷). سفرنامه جکسن: ایران در گذشته و حال (ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای). تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

- حسام السلطنه، مرادمیرزا. (۱۳۷۴). سفرنامه مکه حسام السلطنه (به کوشش رسول جعفریان). تهران: نشر مشعر.

- حسینی فراهانی، محمدحسین. (۱۳۶۲). سفرنامه میرزا محمدحسین حسینی فراهانی (به کوشش مسعود گلزاری). تهران: فردوسی.

- خاقانی شروانی، افضل‌الدین. (۱۳۹۳). دیوان خاقانی (به کوشش ضیاء‌الدین سجادی). تهران: زوار.

- خدایاری، مصطفی، و دهنمکی، زکیه. (۱۴۰۰). شناسایی و تحلیل مؤلفه‌های جغرافیای شهری در سفرنامه ناصر خسرو. فصلنامه علمی و پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۱۳(۴)، ۲۴۷-۲۷۱.

https://geography.garmsar.iau.ir/article_68877_0.html

تحقیق ارائه شده در این پژوهش برای شهرهای دیگر از جمله اصفهان، تبریز و تهران به کار گرفته شده و نقشه سیمای شهری آن‌ها در دوران‌های مختلف بر اساس سفرنامه‌های تاریخی ترسیم شود.

۷- منابع

- ابودلف، مسمربن مهلهل. (۱۳۵۴). سفرنامه ابودلف در ایران (ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی). تهران: زوار.
- اصطخری. ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۶۸). مسالک و ممالک (ترجمه محمد بن عبدالله نستری). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۵۶). سفرنامه صنیع‌الدوله مشهور به اعتمادالسلطنه (به کوشش محمد گلبن). تهران: انتشارات سحر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷). مرآت البلدان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- امیراحمدیان، بهرام. (۱۳۸۳). گرجستان در گذر تاریخ. تهران: نشر و پژوهش شیرازه.
- امیراحمدیان، بهرام. (۱۳۸۹). جغرافیای گرجستان. تهران: انتشارات الهدی.
- اورسول، ارنست. (۱۳۸۲). سفرنامه قفقاز و ایران (ترجمه علی اصغر سعیدی). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بلیان اصل، لیدا. (۱۳۹۵). ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری. باغ نظر، ۱۳(۳۸)، ۴۷-۶۰.

https://www.bagh-sj.com/article_13678.html

- پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۸۵). سیمای شهر، آنچه کوین لنینج از آن می‌فهمید. آبادی، ۱۸(۵۳)، ۲۰-۲۵.

<https://www.sid.ir/paper/442416/fa>

- پورشعبانیان، زهرا، و مرتضایی، محمد. (۱۴۰۰). اهمیت بهره‌گیری از متون جغرافیای تاریخی و سفرنامه‌ها برای

- سادات بیدگلی، سید محمود. (۱۳۹۶). تحلیل نظرگاه سیاحان غربی دوره صفوی و قاجار (مطالعه موردی: شهر کاشان). *کاشان شناسی*، ۱(۱۰)، ۳-۳۲. https://sh-kashan.kashanu.ac.ir/article_110957.html
- ساروخانی، باقر. (۱۳۹۳). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: پژوهشگاه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- سیف‌الدوله، سلطان محمد. (۱۳۶۴). *سفرنامه سیف‌الدوله*. تهران: نشر نی.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۵). *سفرنامه شاردن* (ترجمه اقبال یغمایی). تهران: توس.
- شعار، جعفر. (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل (ایران در صوره الارض)*. تهران: سپهر.
- شکوهی بیدهدی، محمد صالح. (۱۳۸۹). محیط شهری، سرشار از معنی. بازنگری کوین لینچ در برنامه‌ریزی سیمای محیط. *منظر*، ۲(۷)، ۵۴-۵۷.
- ظهیرالدوله، علی بن محمدناصر. (۱۳۷۱). *سفرنامه ظهیرالدوله* (به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی). تهران: مستوفی.
- عاملی، سید سعیدرضا، و اخوان، منیژه. (۱۳۹۱). بازنمایی عناصر هویت‌بخش شهری در سفرنامه‌ها (مطالعه مقایسه‌ای تهران و شهرستان‌های استان تهران). *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱(۴)، ۱۰۰-۷۵.
- عبدالرئوف، میرزا سراج‌الدین حاجی میرزا. (۱۳۶۹). *سفرنامه تحف بخارا*. تهران: نشر بوعلی.
- علوی شیرازی، میرزا محمدهادی. (۱۳۶۳). *سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی (ایلچی)* به روسیه (به کوشش محمد گلین). تهران: دنیای کتاب.
- فرهاد میرزا قاجار. (۱۳۶۶). *سفرنامه فرهاد میرزا* (تصحیح و تحشیه غلامرضا طباطبائی). تهران: علمی.
- فوروکاوا، نوبویوشی. (۱۳۸۴). *سفرنامه فوروکاوا - عضو هیئت اجرایی نخستین سفارت ژاپن به ایران در دوره قاجار* (ترجمه هاشم رجب‌زاده و کینجیئه اورا). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قاضی عسکر، علی. (۱۳۷۹). *سفرنامه میرزا داود وزیر وظایف*. تهران: موسسه فرهنگی و هنری مشعر.
- قبول، احسان، رادمرد، عبدالله، و شریعت‌پناه، زهرا. (۱۴۰۰). تصویرشناسی ایرانیان در شهرهای شرقی و غربی ایران در سفرنامه ابن بطوطه. *زبان و ادبیات عربی*، ۱۳(۲)، ۲۲-۴۴. https://jall.um.ac.ir/article_41819.html
- کالن، گوردون. (۱۳۸۲). *گریده منظر شهری* (ترجمه منوچهر طبیبیان) تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- لینچ، کوین. (۱۳۹۵). *سیمای شهر* (ترجمه منوچهر مزینی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- محمودی، منوچهر. (۱۳۵۱). *سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک*. تهران.
- محمودی بختیاری، بهروز، و ربانی، رؤیا. (۱۳۹۶). بازنمایی خوانایی شهرهای شمال در آثار اکبر رادی: مطالعه موردی سه نمایشنامه روزنه آبی، مرگ در پاییز و پلکان. *نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی*، ۲۲(۳)، ۸۳-۹۰.
- مدنی‌پور، علی. (۱۳۸۴). *طراحی فضای شهری؛ نگرشی بر فرایندی اجتماعی و مکانی* (ترجمه فرهاد مرتضایی). تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران).
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲). *نزهت‌القلوب* (به کوشش گای لسترنج). تهران: دنیای کتاب.

- Reclus, Élisée (1891). *The Earth and Its Inhabitants*. New York: Asiatic Russia.
- Samuel, J., Périnaud, C., Gay, G., Servigne, S., & Gesquière, G. (2016, October). Representation and visualization of urban fabric through historical documents. In *14th EUROGRAPHICS Workshop on Graphics and Cultural Heritage* (pp. 157-166).
- Shi, L., & Zhu, Q. (2018). Urban space and representation in literary study. *Open Journal of Social Sciences*, 6(9), 223-229.

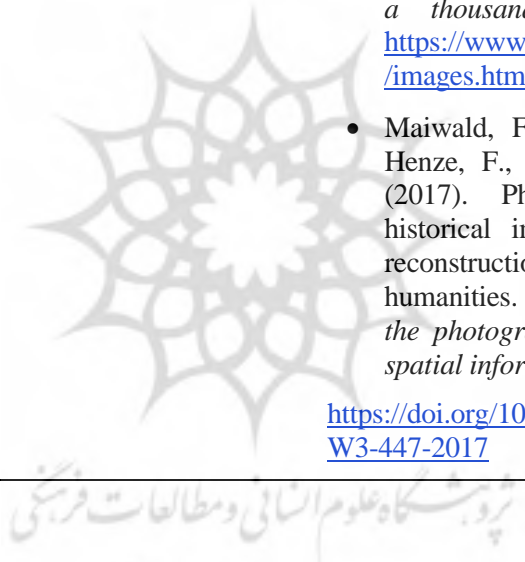
<https://doi.org/10.4236/jss.2018.69015>

- Smyth, F. (2016). *Representations of place, Geography Review*. Retrieved from www.hoddereducation.co.uk/geographyreview

- میلیونه، ایل. (۱۳۹۲). *سفرنامه مارکوپولو* (ترجمه منصور سجادی و آنجلادی جوانی رومائو). تهران: نشر بوعلی.
- ناصرالدین شاه. (۱۳۶۲). *سفرنامه ناصرالدین شاه* به فرنگک. تهران: انتشارات مشعل.
- یاراحمدی، امیر. (۱۳۷۸). *به سوی شهرسازی انسان گرا*. تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران).
- یعقوبی، احمدابن اسحاق. (۱۳۵۶). *البلدان* (ترجمه محمدابراهیم آیتی). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- Hung, P.Y. & Laubach, S. (2009). *Learning to do historical research: sources, photographic images, when are they worth a thousand words?* Retrieved from <https://www.williamcronon.net/researching/images.htm>
- Maiwald, F., Vietze, T., Schneider, D., Henze, F., Münster, S., & Niebling, F. (2017). Photogrammetric analysis of historical image repositories for virtual reconstruction in the field of digital humanities. *The international archives of the photogrammetry, remote sensing and spatial information sciences*, 42, 447-452.

<https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLII-2-W3-447-2017>

نحوه ارجاع به مقاله:

نیلی پور، مهدی، و نژاد ابراهیمی، احد. (۱۴۰۲). بازشناسی عناصر سیمای شهر تفلیس بر اساس توصیف سیاحان در دوران قاجار، توسعه پایدار شهری، ۴(۱۲)، ۴۹-۶۷.

DOI: 10.22034/USD.2023.707489

DOR: 20.1001.1.27170128.1402.4.12.3.0

URL: https://usdjournals.daneshpajooan.ac.ir/article_707489.html

Copyrights:

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Urban Sustainable Development Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Received: 10/07/2023

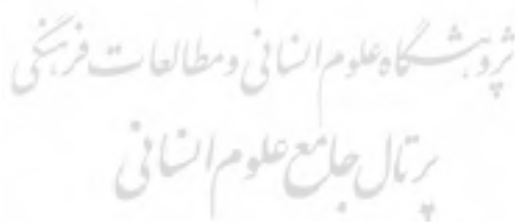
Accepted: 27/08/2023

Recognizing the Urban Image Elements of Tbilisi Based on the Description of Tourists During the Qajar era

Mehdi Nilipour^{1*}, Ahad Nejad Ebrahimi²

Abstract: Tbilisi is one of the historic cities whose image has always been of interest to tourists and travel writers. Many foreign tourists during the Qajar period, on their journeys, cited Tiflis and presented their descriptions of the city in their travelogues. The purpose of this research is to determine the components of Tbilisi's urban image during the Qajar period from the perspective of historical travelogues. In this research, by studying eleven travelogues written by domestic and foreign tourists during the Qajar era and referring to the city of Tbilisi, categories and subcategories that include symbols and symbol bearers were extracted using the qualitative content analysis method. After that, the position of each of the symbols and symbol bearers in the city of Tbilisi has been determined, and finally, the map of the city of Tbilisi has been drawn. The categories included path, edge, landmark, district, and node. The results showed that there were long and convenient paths in the Russian district and the European part, as well as near the bridges. Also, the river Kura played the role of the edge in the city's image, and the city had four districts: Russian, Yerevan, German, and Georgian. The nodes included traffic and activity nodes. Traffic nodes included the bridges on the river and the intersections of the main roads, and activity nodes included the Mushthaid Garden, the Garden of Europe, Alexander Garden, the Square, and the Bazaar. Finally, the city had landmarks such as mountains, ruined towers, Narin Qala, The White Shrine of Sheikh San'an, churches, and mosques.

Keywords: City Image, Tiflis, the Qajar Period, Historical Travelogue.

¹ PhD in Urban Planning, Department of Urbanism, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran; Corresponding Author, Email: m.nilipour@tabriziau.ac.ir

² Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.